

Láthatjuk, hogy egyetlen órában is mennyi lehetőség adódik a direkt világnézeti nevelésre. Szükségesnek tartom ezeket a kartársak figyelmébe ajánlani, mert az alsó tagozatos ismeretanyag (ism. közlő olvasmányok, körny. ism. stb.) számtalan ilyen téves magyarázatot rejt magában.

Nagyon fontos, hogy valamennyi nevelő tudatosan végezze ezirányú munkáját. Az órák folyamataiban rá kell mutatni arra, hogy bizonyos objektív célszerűség van a természetben. Ebből következően mutassunk rá az ok- és okozati összefüggésekre! Ugyanakkor cáfolnunk kell a szubjektív célszerűséget, tagadnunk kell az abszolút okokat! Tehát példánkban: Nem azért hegyes a mókus foga, hogy meg tudja törni a diót! — hanem azért tudja megtörni, mert hegyes a fog.

Hangsúlyozzuk, hogy a fejlődés során, az ok- és okozati összefüggések dialektikus láncolatában — bizonyos képességek alakulnak növényben, állatban, emberben egyaránt. Ezek a fejlődés során kialakult képességek teszik lehetővé a természetben való alkalmazkodást, eredményezik az életmódot.

Természetesen vigyáznunk kell arra, hogy a gyermekek életkori sajátosságainak megfelelően magyarázzunk, úgy, hogy azt meg is értsék! De javítsunk, tanítsunk, neveljünk, adjunk meggyőző tudományos alapismereteket! Ne engedjünk el a fülünk mellett nem megfelelő, tudománytalan megállapításokat! S ha első osztályos koruktól kezdve következetesen neveljük tanítványainkat a látott dolgok közötti dialektikus kölcsönhatás észrevételére, akkor felnőtt korukra szilárd világnézetű, szocialista embert nevelünk belőlük. Ez pedig minden pedagógusnak kötelessége, hiszen egész oktató munkánk célja, hogy a kommunista ember személyiségét alakítsuk ki.

Bódi Andrásné

Tanítóképző Intézet, Kaposvár

NYELVI-IRODALMI GYŰJTŐMUNKA A ROKON ÉRTELMŰ SZAVAK ÉS KIFEJEZÉSEK KÖRÉBEN

Amikor az iskolában Arany János szép elbeszélő költeményét, a Toldit tanítjuk, ezek az órák számtalan lehetőséget nyújtanak a tanulók szókincsének bővítésére, kifejezőképességének fejlesztésére. Érdemes megfigyeltetnünk és összegyűjtetnünk, hogy a költő milyen sokszínűen és gazdagon fejezi ki azt is, amiről tanulóink legtöbbször úgy gondolja, hogy csak egyetlenegy szó vagy legföljebb néhány rokon értelmű szó van rá nyelvünkben. Az alábbiakban egyetlen fogalomkör példáival szeretném megmutatni, milyen nyelvi kincseshánya a Toldi, és milyen jó iskolája lehet ez a költemény az „édes anyanyelvünkön” való szép, változatos és találó fogalmazásnak.

A „nagyon” fogalmának jelölésére sok tanuló minduntalan ugyanazt az egy szót használja: „nagyon megijedtem”, „nagyon érdekes”, „nagyon kevés” stb. Mit látunk Arany Jánosnak százhuszonöt évvel ezelőtt, 1846 őszén befejezett művében, a Toldiban? Ott nem kevesebb, mint huszonhét különféle szót vagy kifejezést találunk erre:

1. „Jaj-keserves annak, aki jut kezébe” (I, 12) — mondja a költő a nagy erejű Toldi Miklósról. (Jaj-keserves = nagyon

keserves.) Aranyaknak e szemléletes szóösszetétele a *jaj* szóval sokkal jobban megragadja képzeletünket, mint ha a megszokott *nagyon* határozószót alkalmaznánk.

2. György felbuztatja legényeit, döngessék meg a palánkot az udvar végébe húzódott öccse körül. „Döng a deszkabástya Miklós-nak megette, | Miklós a kudarcon búskodik” *felette*” (III, 4). Vagyis *nagyon* búskodik. A *felette* szót ilyen értelemben már Ilosvai Selymes Péter XVI. századbéli Toldi-történetében is megtaláljuk — Aranynál ez jól illik a régi témához. (A fél-idézőjelbe tett *búskodik* szót Ilosvainak 12. versszakából idézi, ahol ezt olvassuk, de nem Miklósról, hanem Györgyről: „Magában Tholdi György úgy *búskodik* vala, | Miklóstra öccsére nagy haragja vala...”)

3. Hősünk megvetéssel tűrte a rossz tréfát, „De, midőn egy dárda vállá csontját érte, | *Iszonyatosképen* megharagutt érte” (III, 6). Ez az *iszonyatosképen* sokkal kifejezőbb, mint az érzelmileg közömbös és hangzásában is szürkébb *nagyon* volna, mert jól érzékelteti Miklós *iszonyú* haragját. Az *iszonyatosan* formánál is hatásosabb ez a határozótagos *iszonyatosképen* határozó. Talán nem véletlen, hogy Arany a pusztán rag

helyett a *kép* főnév -n ragos alakjából lett -*képen* (ma: -*képpen*) raggal él ebben a mondatban: az *iszonyatosképen* mintha csak egy *iszonyatos* kép látványával igéznék meg a költőt. E költői látomásnak nagyszerű, telitalálatos kifejezése az *iszonyatosképen*, s alkalmas rá, hogy az olvasók képzeletét is megmozgassa. (Itt jegyzem meg, hogy az Arany Jánostól vett idézeteket a kritikai kiadás helyesírásával közlöm, a költő ugyanis így írta: -*képen*, *megharagutt*, sőt a továbbiakban is: *rendkívüli*, *keserűli*, *szi-
vemből kívánom* stb.)

4. Miklós a malomkődarabot, melyen ült, a bosszantó szolganép közé dobta, s így halálát okozta egyiküknek. „György haragja pedig leszen rendkívüli, | Mert vitéz szolgáját igen keserűli” (III, 9). Az *igen* szó 'nagyon' értelemben illosvainál is, Aranynál is többször előfordul. (Illosvainak a 'nagyon' fogalmára öt különböző megjelölése van. Legjobban néhány idézet mutathatja be őket: „Urak az királynak *nagy* híven szolgálnak”; „Ki ez dolgot látá, *felette* csudálá”; „Érté az levelet Tholdi György s olvasá, | Öccsét igen feddé, *erősen* dorgálá”; „*Ugyan* ropog vala az cseh vitéznek teste”. Az „igen keserűli” (= nagyon sajnálja) kifejezés már Illosvainál is megvan, de ott a mondat alanya is, tárgya is más: „Igen keserűli Miklóst az ő anyja” (13. vsz.).

5. A *nagyon* helyett a konkrétabb *mélyen* szót Arany: „... Mint midőn az ember elrejtezik *mélyen*” (IV, 22).

6—7. Szóismétléses fokozással (*igen-igen nagyon*), illetőleg a szörnyű melléknév -n ragos alakjával írja a költő Miklósról: „Édesanyját félti *igen-igen nagyon*, | Nehogy a zőrejre szörnyen felriadjon” (VI, 3).

8. „Áldja meg az Isten ezen a világon: | Még a másikon is, *szi-
vemből kívánom*” — mondja Miklós búcsúzásul az édesanyjának (VI, 17). Mennyeivel szebb és mennyivel többet mondó ez így, mint ha a mindennapos *nagyon* szóval próbálná kifejezni, amit az éjszakai búcsúszakor érez!

9. Györggyel és szolgálai kapcsolatban az egészen más hangulatú *rútul* határozót alkalmazza költőnk: „Végre György úr őket összeszidva *rútul*, | Megy elül s a többi mind utána zúdul” (VI, 20).

10. A pesti temetőben látott özvegyasszonyról szólva *erősen*-t ír a *nagyon* helyett: „Miklós pedig várta, | Hadd szűnjék az asszony keserves írása; | Szünt is egyszer aztán, legalább úgy látszott: | Nem ri oly *erősen*, egy kicsit juházott” (VII, 8).

11—12. Tőle tudja meg Toldi: „Duna szigetében ökleldőzik egy cseh, | S *szörnyűképpen* szolgál neki a szerencse; | Kér-

kedik *nagy fennen*, magát hányja veti, | A magyar nemzetet csúfra emlegeti” (VII, 11). A *szörnyűképpen* és a *nagy fennen* igen érzékletesen mutatja be mindezen dolgok szörnyű voltát s a fennhézó cseh bajnokot.

13—14. A veszett bika megfékezésének leírásában egy fokhatározói mellékmondatral meg a *keményen* szóalakkal találkozunk. Emlékszünk rá, hogy a mészárosok kutyái sehogyan sem bírtak a bikával: „Hullottak az ebek, *hogy jobban sem kellett*” (IX, 5). „Egyiket bedobta a szomszéd udvarra, | Másiknak a bélit ontotta ki szarva, | A vágók pedig, hisz' mit tehettek másat? | Biztaták *keményen* a — döglött kutyákat” (IX, 6).

15. Amikor Miklós váratlanul Bencével találkozik a temető szélénél, „Az öröm, a panasz jó sokáig tarta” (X, 5). Itt a ragtalan jó melléknév tölti be a *nagyon* szerepét, s úgy érezzük, igen találó kifejezés ez, hiszen Miklósnak, sőt az öreg Bencének is valóban jó volt, jólesett ez a sokáig tartó öröm és panaszkodás.

16—17. Az öreg szolga értésül adta történetünk hősnének, hogy ne nyugtalanodjék édesanyja miatt, akitől a fiú csak éjnek idején, titkon búcsúzhathatott el: nincsen semmi baja. „Csak látni szeretné Miklóst *minden áron*, | És ha feltalálja széles e világon, | Fölkeresi, *bizony-bizony*val ígérte, | Ha ötven mérföldet kell is menni érte” (X, 6). *Minden áron* és a szóismétléses *bizony-bizony*val — ez is, az is nagyszerűen tükrözi az anyai szeretetet, odaadást. Úgy érezzük, eredetileg Toldi Lőrincé szavai ezek, és Bence változtatás nélkül adja át őket kis gazdájának. Magunk elé képzeljük a jó édesanyát, amint azt mondja Bencének, hogy ő maga is *minden áron* látni szeretné Miklóst, és ő maga is fölkeresi majd, *bizony, bizony!* Mennyeivel kifejezőbb ez a *minden áron* és *bizony-bizony*val, mint a közönséges *nagyon* szó volna!

18. Bence ilyen szavakkal nyújtja át a Nagyfaluból hozott madárlátta cipőt: „Édes anyádasszony ezt neked küldötte, | Maga dagasztotta, maga is sütötte, | És megparancsolta *erős-kegyetlenül*, | Hogy saját kezbe adjam szegetenül” (X, 9). *Erős-kegyetlenül*: érdekes szóösszetétel, melynek két tagja szemléletesen utal arra a határozottságra, ahogyan Toldi Lőrincé útnak indította az öreg szolgát. Talán az is benne volt az anya szavaiban — persze, tréfásan mondva —, hogy nem lesz „kegyelem” Bence számára, ha ezt a cipőt el nem juttatja Miklós kezébe.

19. A fiú, aki most annyira örül Bencének is, a cipóban érkezett „váratlan kincsnek” is, a pénz megolvasása után elhatározza, hogy a századik aranyat elmu-

latják. „Váltig ellenkeznek benne a hű szolgál, | Ha nyergén kulacsa ki nem száradt volna” (X, 14) — jegyzi meg a költő. Az itteni *váltig* szót is besorolhatjuk a 'nagyon' szinonimái közé.

20—21. E szócsoportha számíthatjuk az *ugyancsak*-ot meg a *szaporán*-t is: „Miklós-nak *ugyancsak* jól esett a falat, | Rakta is *szaporán*, alig győzte nyelni” (X, 17).

22. „És az öreg kannát *magasan* felhajtá (X, 20). Így sokkal szemléletesebb, mint ha a *nagyon* szót használná Arany.

23—25. A legkülönbözőbb mellékevek (*kegyetlen*, *gyönyörű*, *roppant*) is előfordulnak a Toldiban a 'nagyon' szerepkörében. A bajvívás énekében ilyeneket olvassunk: „Akkor »hopp!« s mint a szél, aki most szabadul, | Vitte Toldit a ló oly *kegyetlen* vadul” (XI, 6); „Drága karos rengők... | Álltak a sátorban *gyönyörű* szép renddel” (X, 8); „Összeszedte Toldi *roppant* nagy erejét” (X, 16).

26. Történetünk hőse a cseh bajnok legyőzése után édesanyjával is találkozik. Örömeiket — többek között — így jellemzi a költő: „Végre a nagy öröm, mely szívöket nyomta, | Mint a terhes fölleg, mérgét kiöntötte, | Szemökből a zápor *bőségesen* hullott” (XII, 17). Ez a *bőségesen* már a huszonhatodik a 'nagyon' Toldi-beli rokon értelmű szavainak sorában.

27. Végül magát a *nagyon*-t (vö. 6.) idézem egy példával. Ki ne emlékezne Toldiné elragadtatott szavaira: „Be szép vagy! be *nagyon* illel leventének!” (XII, 17).

Mind a huszonhét szinonima más-más értelmi és érzelmi árnyalatot fejez ki, s ahány szinonima, annyi szín! Mutassuk meg tanulóinknak néhány példával ezt a gazdagságot, a 'nagyon' változatos kifejezőmódjait Arany Toldijában; a többinek összegyűjtését már nyugodtan rá lehet bízni a tanulókra: szívesen fogják végezni ezt az érdekes és szép nyelvi gyűjtőmunkát.

Tanítsuk meg őket az ilyen munka helyes módszerére is! A talált példákat nem elég csak a tankönyvben megjelölni: az lesz igazán hasznos, ha mindegyiket pontosan és szépen kiírják valamilyen füzetbe, mégpedig úgy, hogy mindig a teljes mondatot (vagy hosszabb összetett mondat esetén annak megfelelő részletét) idézzék, és húzzák alá benne azt a szót vagy szócsoporthat, mely a 'nagyon' kifejezése. Számozzák is meg czekeket az 1.-től kezdve, hogy lássuk, ki hány *különböző* példát talált a 'nagyon' fogalomkörében, és kinél gyűlt össze mind ez a huszonhét (vagy legalább húsz-huszonöt)! A gyűjtési sorszám helye az idézet előtt van. Az idézet után jelöljük meg, hogy há-

nyadik ének melyik versszakából jegyezték ki a mondatot. (Zárójelben római szám utaljon az énekre, arab szám a versszakra.) Ha ismétlődik valamelyik kifejezőmód, mindegyiknek a példáját fölvehetik a gyűjtéménybe, de azonos sorszámmal. (Pl. az e cikkben 11. sorszámmal említett *szörnyűképpen* nemcsak az idézett helyen, hanem a X. ének 12. versszakában is megtalálható, ahol ezt olvassuk Miklósról: „*Szörnyűképpen* örült, ugrált örömeiben...”)

Az ilyen nyelvi-irodalmi gyűjtőmunka igen jól fejleszti a tanulók szókincsét és fogalmazási készségét, amellet magyar nyelvérzéküket, nyelvi ízlésüket, megfigyelő és különböztető készségüket is neveli.

Jó, ha előszóban azt is megvitatjuk tanulóinkkal (ezt esetleg már nem a tanítási órán, hanem a magyar szakkörben), hogy miben is áll Aranynál a 'nagyon' egyes kifejezéseinek szemléletessége, milyen értelmi vagy érzelmi-hangulati árnyalat figyelhető meg bennük. Egy példával próbálom megvilágítani, hogy mire gondolok:

Amikor azt írja a költő Miklósról, hogy „*Jaj*-keserves annak, aki jut kezébe” — itt a mindennapi és közömbös hangulatú *nagyon* határozószó helyett a *jaj* indulatszóval él, mégpedig úgy, hogy a megszokott kétszavas jelzős szerkezet (*nagyon keserves*) helyébe egy tömörebb és szokatlanságával is figyelmet keltő szóösszetételt alkot (*jaj-keserves*). Szinte halljuk belőle a jajgarását annak, aki — bár ezt költőnk csak elképzei — beleköt a nagy erejű Toldi Miklósha, kinek haragja olyan, mint az égháború. Így tudja Arany szemléletesen és a legnagyobb pontossággal éppen azt kifejezni, amit mondani akar. Hogy igazán megmutathassuk a kifejezés nagyszerűségét és szerepét a szövegkörnyezetben, érdemes idéznünk az egész versszakot (I, 12):

De ki vína bajt az égháborúval,
Szelveszes, zimankós, viharos borúval?
És ki vína Isten tüzes haragjával,
Hosszu, kacskaringós, sistergő nyilával?

Mert csak az kössön ki Toldival, ha drága
S nem megunt előtte Isten szép világa;
Jaj-keserves annak, aki jut kezébe,
Meghalt anyjának is visszarí ölébe.

Persze, a 'nagyon' fogalmának ez a huszonhét különféle példája egyúttalvé is csak egyetlen színfolt a Toldi és Arany János nyelvi színgazdagságából. Ha tudjuk is, hogy nincs felülmúlhatatlan a mi emberi világunkban, megértjük Gyulai Pált, aki Aranyt „a magyar nyelv művészet felülmúlhatatlan mesterének” nevezte.

Dr. Pásztor Emil

